

Т. В. Волошанівськакандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-1060-5412

ТИПОЛОГІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

У статті розглядаються особливості типології неповнолітніх осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення. Вказується, що аналіз судової практики та статистики правоохоронних органів надає можливість констатувати, що у більшості випадків неповнолітні кримінальні правопорушники відрізняються від дорослих і типологією, що зумовлено низкою таких об'єктивних факторів як оточуюче середовище, в яких вони проходять своє становлення та розвиток, а також суб'єктивних, серед яких сформований морально-етичний комплекс, ставлення до себе та оточуючих, а також інші фактори, які мають вплив на прийняття рішення про вчинення кримінального правопорушення. Отже, розуміння типу особи неповнолітнього кримінального правопорушника, визначення ознак, які входять до структури його особистості надає можливість правильно обрати способи комунікації із ним як під час досудового розслідування, так і після призначення покарання. Неповнолітні особи часто залучаються до передкримінальної стадії (підшукування та налагодження контакту із жертвами, підбрання знаряддя кримінального правопорушення, підготування місця суспільно небезпечної події тощо), а також посткримінальної (приховування слідів кримінального правопорушення, забезпечення «алібі» дорослим співучасникам, тимчасове зберігання знарядь кримінального правопорушення тощо). Підсумовується, що на сьогоднішній день визначення типу особи неповнолітнього кримінального правопорушника надає можливість правильно обрати алгоритм досудового розслідування, а також визначити особливості взаємодії із дитиною під час проведення слідчих (розшукових) дій. Необхідно також відмітити і те, що типологія неповнолітнього кримінального правопорушника безпосередньо пов'язана і зі слідчими ситуаціями, слідчими версіями та комплексами слідчих (розшукових) дій, які можуть мати місце під час здійснення кримінального провадження щодо неповнолітньої особи.

Ключові слова: неповнолітні, типологія, особа кримінального правопорушника, кримінальне правопорушення, ознаки, кримінальне провадження, досудове розслідування, стадія.

Постановка проблеми. Кримінально протиправна діяльність неповнолітніх осіб відрізняється від дорослих як за специфікою механізму реалізації кримінально протиправного умислу, так і за видами суспільно небезпечних діянь, які вчиняються. Необхідно відмітити і те, що аналіз судової практики та статистики правоохоронних органів надає можливість констатувати, що у більшості випадків неповнолітні кримінальні правопорушники відрізняються від дорослих і типологією, що зумовлено низкою таких об'єктивних факторів як оточуюче середовище, в яких вони проходять своє становлення та розвиток, а також суб'єктивних, серед яких сформований морально-етичний комплекс, ставлення до себе та оточуючих, а також інші фактори, які мають вплив на прийняття рішення

про вчинення кримінального правопорушення. Отже, розуміння типу особи неповнолітнього кримінального правопорушника, визначення ознак, які входять до структури його особистості надає можливість правильно обрати способи комунікації із ним як під час досудового розслідування, так і після призначення покарання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема типології неповнолітніх кримінальних правопорушників, які вчиняють кримінальні правопорушення часто стає предметом дослідження учених. Зокрема, окрема увага таким питанням була присвячена такими вченими як В.М. Шевчук, В.В. Тіщенко, В.А. Журавель, Т.В. Романенко, С.С. Чернявський та ін. Проте, окремі проблеми залишилися невирішеними, що і зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є аналіз та уточнення типу особи неповнолітнього, який вчиняє кримінальне правопорушення.

Викладення основного матеріалу. Для досудового розслідування кримінальних правопорушень, які вчиняються неповнолітніми особами вивчення структури особи дитини є важливим не тільки з теоретичної точки зору, а і з точки зору вимог національного кримінального процесуального законодавства. Відповідно до ст. 485 Кримінального процесуального кодексу України, під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених статтею 91 Кодексу, також з'ясовуються: 1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними; 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; 3) умови життя та виховання неповнолітнього; 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення [1]. Отже, доповнення кола обставин, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні для неповнолітніх кримінальних правопорушників свідчить про те, що законодавець усвідомлює ступінь впливу таких обставин як на дитину, так і на підстави прийняття ним рішення про вчинення суспільно небезпечного діяння. Необхідно також зауважити і на тому, що у кримінальному процесуальному законодавстві визначено, що у разі необхідності для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза. Для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно враховувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру, може бути призначена психологічна експертиза [1]. Таким чином забезпечується об'єктивність

та прозорість ювенального кримінального судочинства та неупереджене ставлення до дитини, яка вступила у конфлікт із законом.

А. П. Закалюк пропонує структура особи злочинця, яка складається з дев'яти блоків (груп) ознак, зокрема: 1) ознаки формування, соціалізації особи: освіта: її рівень, профіль, зокрема загальний рівень і спеціальний профіль; наявність спеціальності (професії); відомості про риси, набуті в батьківській сім'ї, зокрема соціальні риси та характеристики самих батьків, їх ставлення та участь у формуванні та вихованні особи, наявність у батьків антисуспільної поведінки, аморальних учинків, алкоголізму, наркоманії, фізичних чи психічних вад; тривалість перебування особи в батьківській сім'ї після народження, причина вибуття з сім'ї; риси, звички, моральні вимоги, набуті в сім'ї; ознаки, риси, звички, досвід, набуті у звичному мікросередовищі (в дитинстві, юнацтві, у нинішній час), зокрема в безпосередньому оточенні в сім'ї, за місцем проживання, місцем проведення вільного часу; загальні соціальні та соціально-психологічні ознаки звичного мікросередовища; характер (зміст) занять у вільний час, культурні потреби, інтереси, їх задоволення; участь у діяльності об'єднань громадян; 2) ознаки соціального статусу та соціальних ролей: соціальне становище, рід занять, характер виробництва (навчання); сімейний стан, наявність дітей, можливостей та засобів їх утримання, навчання, виховання, ставлення до долі дітей, тривалість перебування в сім'ї, стосунки між подружжям; соціальні житлові умови, їх придатність для нормального проживання; належність до соціальних груп суспільно прийнятної спрямованості, зокрема за інтересами, умовами життя, іншою необхідністю; належність до груп асоціальної або антисуспільної спрямованості. Характер занять, діяльності групи, мотиви участі, належності: інтереси, потреби, залежність; роль у групі, тривалість перебування, негативні наслідки, зокрема суспільні оцінки; корегуючий вплив, притягнення до відповідальності (адміністративної, кримінальної), покарання, умов його відбуття, вплив, соціальні наслідки; соціальні плани (перспективи) особи на майбутнє: наявність, предметність, заходи практичного здійснення, суспільна прийнятність, умови та ймовірність здійснення, можливі соціальні наслідки для оточення, особи [2]. Більш складними є випадки, коли неповнолітній вчиняє кримінальні правопорушення у складі групи осіб чи взагалі – організованої групи чи злочинної

організації. У більшості випадків, неповнолітні співучасники не виконують ролі організаторів чи, навіть, - виконавців. Дорослі особи їх використовують як пособників, що надає можливість спростити реалізацію кримінально протиправного умислу, приховати коло осіб, які виконували безпосередню роль у суспільно небезпечній події, а також приховати сліди кримінального правопорушення. Наведене підтверджується і тим, що неповнолітні особи часто залучаються до передкримінальної стадії (підшукування та налагодження контакту із жертвами, підібрання знаряддя кримінального правопорушення, підготування місця суспільно небезпечної події тощо), а також посткримінальної (приховування слідів кримінального правопорушення, забезпечення «алібі» дорослим співучасникам, тимчасове зберігання знарядь кримінального правопорушення тощо).

Відповідно до вироку Коростишівського районного суду Житомирської області від 23 грудня 2021 року (справа № 275/631/17), особу обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 304, ч. 2 ст. 185 та ст. 198 КК України за таких обставин: *07.07.2017 близько 03-00 години, обвинувачений, сказавши неповнолітньому, який не досяг віку з якого настає кримінальна відповідальність та матеріали щодо якого виділені в окреме провадження вчинити крадіжку автомагнітоли із салону автомобіля марки «Опель Вектра» та знаходився поблизу ставка, що по вул. Тихі Верби смт. Брусилів Житомирської області. Обвинувачений маючи прямий умисел, направлений на таємне викрадення чужого майна, корисливий мотив та мету незаконно збагатитися, тобто усвідомлюючи суспільно небезпечний характер своїх дій, передбачаючи їх суспільно небезпечні наслідки та бажаючи їх настання, лишився стояти поблизу ставка, а неповнолітній, який не досяг віку з якого настає кримінальна відповідальність та матеріали щодо якого виділені в окреме провадження, підійшов до пасажирських дверцят автомобіля, які не були зачинені, скориставшись відсутністю власника та інших осіб поблизу себе, таємно, умисно викрав автомагнітолу марки DX-AR 333 вартістю 400 гривень та передав її обвинуваченому. В подальшому через декілька хвилин обвинувачений підійшов до пасажирських дверцят автомобіля, які не були зачинені, скориставшись відсутністю власника та інших осіб поблизу себе, таємно, умисно*

викрав з салону автомобіля марки «Опель Вектра», який знаходився поблизу ставка, що по вул. Тихі Верби смт. Брусилів Житомирської області автомобільну колонку марки Pioneer TS 17311 вартістю 150 гривень. Своїми умисними діями обвинувачений завдав потерпілому матеріальної шкоди на загальну суму 550 гривень та розпорядився викраденим майном на власний розсуд. Крім того, 07.07.2017, після 03-години, перебуваючи біля ставка, який розташований по вул. Тихі Верби смт. Брусилів Житомирської області, обвинувачений, достовірно знаючи від неповнолітнього, що 2 спінінги марки «Флагман», 3 рогачі, здобуті злочинним шляхом погодився на пропозицію останнього забрати їх собі, тим самим отримав майно, здобуте завідомо злочинним шляхом. В подальшому, вказане майно обвинувачений зберігав за місцем свого проживання, до 17 год. 40 хв. 07.07.2017 року, тим самим задалегідь не обіцяно зберігав майно, одержане злочинним шляхом для подальшого його збуту [3]. Наведений приклад свідчить про те, що дорослий кримінальний правопорушник використав неповнолітнього для досягнення свого протиправного умислу на заволодіння чужим майном. Водночас, із урахуванням віку дитини, під час взаємодії із ним в ході досудового розслідування необхідно встановити його здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними.

До кола ознак вчений також відносить 3) безпосередні ознаки спрямованості особистості: потреби, інтереси, соціальні цінності в основних сферах життєдіяльності: сім'я, навчання, праця, культура, відносини між людьми; ставлення до них, загальнолюдських цінностей, норм моралі, права; діяльнісні прояви в основних сферах життєдіяльності суспільства: зміст, спрямованість, результати, суспільне ставлення, оцінки, заохочення; асоціальні або антисуспільні потреби, інтереси, цілі, діяльнісні прояви: зміст, спрямованість, мотиви, форми реалізації, соціальні результати, соціальна оцінка, ставлення до неї; 4) демографічні ознаки, що мають соціальне і психологічне значення: стать; вік; 5) психофізіологічні особливості: реакції, адаптації, моторики, тип вищої нервової діяльності, особливості темпераменту, мислення, зокрема вади, психофізіологічні риси, що мають генетичне походження; 6) показники фізичного здоров'я: загальний стан, фізичні вади, що безпосередньо впливають на можливості соціальної адаптації, розвитку, діяльності; хронічні захворювання соматичного типу; захворювання,

що є наслідком антисоціальної (аморальної) поведінки: алкоголізм, наркоманія, венеричні захворювання, ВІЛ/СНІД; 7) показники психічного здоров'я: патологія, що виключає осудність; аномалії (відхилення), що її обмежують, аномалії в межах осудності; 8) індивідуальні психологічні риси: риси характеру, в тому числі негативні та суспільно небажані (неприйнятні), зокрема грубість, нечесність, агресивність, злобність, жорстокість, нахабство, користололюбство, скарєдність, цинізм, егоїзм, мстивість, боягузтво, замкненість, зверхність. Позитивні та суспільно бажані риси: комунікабельність, доброта, довірливість, сміливість, чесність, відсутність користололюбства; вольові якості, зокрема: інертність, властивість підпадати під чужий вплив, млявість, рішучість, наполегливість, здатність підкорювати своєму впливу та ін.; емоційні риси, зокрема: бурхливість, неврівноваженість, дратівливість, образливість, байдужість, черствість, сором'язливість, ревність, чуйність, незворушність; 9) ознаки, пов'язані із вчиненням особою злочину. Здебільшого це кримінально-правові ознаки самого злочину: ознаки складу злочину, об'єктів посягання, суспільна небезпечність останніх (за системою Кримінального кодексу); способи досягнення злочинної мети; мотиви, що спонукали особу до вчинення злочину, його конкретні результати, у тому числі заподіяна ним шкода; вина і роль особи у злочинному діянні, форма останнього (індивідуальна, групова, організована) та ін.; ознаки ставлення особи до вчиненого, зокрема до доказів, потерпілого, завданої шкоди, призначеного покарання; інші кримінально-правові ознаки: наявність колишніх судимостей, характеристика (класифікація) злочинів, за які особа була раніше засуджена; відбуття покарання за попередніми судимостями, застосування різних видів дострокового, умовно-дострокового звільнення від відбуття покарання або звільнення від кримінальної відповідальності [2]. Під час визначення типу неповнолітнього кримінального правопорушника визначення ступеню його психічного та психологічного розвитку є важливим аспектом, як і наявність певних фізіологічних особливостей.

Типологія неповнолітніх злочинців повинна допомогти в прогнозуванні, яке здійснюється в конкретному випадку у двох напрямках: 1) щодо можливої поведінки підлітків, які мають особистісні характеристики, схожі з характеристикою підлітка, який вчинив злочин, у період, який йому передував (профілактичний

прогноз); 2) щодо можливих варіантів майбутньої поведінки підлітка залежно від характеру і тривалості заходів впливу на нього (прогноз, «що обслуговує» призначення і виконання покарання). Щодо впливу негативної ситуації на неповнолітню особу слід зазначити, що сама антисоціальна спрямованість в одних осіб може мати глибоко вкорінений, домінуючий, злісний характер, іншим же вона властива мінімально і викликає вчинення злочину лише в поєднанні з особливо несприятливою зовнішньою ситуацією [4]. Визначення типу неповнолітнього кримінального правопорушника також надає можливість визначити коло заходів, які будуть достатні для виправлення суспільно небезпечної поведінки.

Ураховуючи викладене, деякі вчені виділяють типи злочинців за глибиною та стійкістю їх антисоціальності (ступеня їх суспільної небезпеки). За цим критерієм злочинці поділяються на такі типи: послідовно-криміногенний, ситуативно-криміногенний і ситуативний. Іноді вказані типи зводять у п'ять груп, але основа типології зберігається – це ступінь сталості злочинної поведінки в різних ситуаціях. До послідовно-криміногенного типу відносяться особливо небезпечні злочинці, усталена злочинна діяльність яких має характер активної опозиції суспільству, його цінностям і нормам; вони наполегливо втягують у таку діяльність інших осіб, серед яких особливо слід виділити професійних злочинців, для яких кримінально карні дії є єдиним або головним джерелом існування. Для особливо небезпечних злочинців характерним є те, що сприятливі для здійснення злочинів ситуації вони активно створюють самі. До ситуативно-криміногенного типу належать особи, які вчиняють злочини (часто неодноразово) не через стійкі антигромадські установки та уявлення, а у зв'язку із внесенням у життєдіяльність деяких груп негативної спрямованості, ведення способу життя на межі соціально прийняттого та антигромадського. У них поєднуються риси особистості злочинця та особливості особистості законослухняного громадянина. Найпоширенішими представниками цього типу є правопорушники, які в нетверезому стані вчиняють дрібні розкрадання й крадіжки, хуліганство, рідше – грабежі, розбої, деякі насильницькі злочини. При істотній зміні життєвих обставин на краще та ефективному виховному впливу вони здатні втриматися від протиправних дій [5]. Водночас, можна не погодитись із наведеним вище, оскільки послідовно-криміногенний тип може

бути також притаманний і тим неповнолітнім кримінальним правопорушникам, які вчиняють суспільно небезпечні діяння або через збіг певних негативних обставин, таких як, наприклад, брак коштів в родині через залежності батьків, необхідність придбати їжу, одяг чи ліки тощо, так і через примус з боку дорослих осіб. Аналіз судових вироків, винесених за фактами втягнення неповнолітніх у зайняття кримінально протиправною діяльністю свідчить про те, що у низці випадків діти навіть не розуміли, що дії, які вони вчиняють є забороненими та кримінально каранними. Із урахуванням наведеного не в повній мірі аргументовано вважати, що послідовно-криміногенний тип є априорі найбільш небезпечним. Ступінь суспільної небезпечності особи доцільно встановлювати виходячи із виду кримінального правопорушення, яке вона вчинила, а також обставин такого кримінального правопорушення (вчинення діяння за наявності кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак).

Ситуативний тип включає осіб, суспільна небезпека особистості яких у поведженні виражена нечітко, проте має місце й проявляється у відповідних ситуаціях. Злочини вчиняються ними не тому, що конкретні ситуації мають вирішальне значення, а через особистісні психологічні особливості, через які вони потрапляють у велику залежність від ситуації та внаслідок недостатнього морального виховання не знаходять соціально прийнятної способу її вирішення. До ситуативних належить значна частина насильницьких злочинців, а також осіб, що вчинили корисливі злочини за об'єктивно складних життєвих обставин, наприклад, при матеріальних труднощах тощо. Злочинна поведінка неповнолітніх осіб здебільшого визначається дефектами емоційно-вольової сфери, занадто низькою емоційною стійкістю, підвищеною збудливістю. До групи, що складають стійкий тип, входять неповнолітні, засуджені за вчинення вбивств, умисне завдання тяжкої шкоди здоров'ю за мотивами помсти, озлоблення, бажання мати гроші, отримати наркотичні засоби чи спиртні напої, із хуліганських мотивів, а також ті, що вчинили суспільно небезпечні діяння до настання віку кримінальної відповідальності чи ті, що раніше вже притягалися до кримінальної відповідальності. Для представників цього типу характерна чітко та стійко виражена агресивно-насильницька направленість, сформованість стереотипу застосування грубої сили. Вони сформувалися в мікросередовищі, де норми моралі та права систематично пору-

шувались. Мотивація злочинної поведінки неповнолітніх головним чином пов'язана з такими негативними емоціями, як роздратованість, злість, помста, заздрість тощо. Агресивно-насильницький спосіб міжособистої взаємодії для таких осіб є завжди доступним та найбільш сприятливим і ефективним. Дії орієнтовані переважно на власні інтереси, мають високий рівень агресії, ворожнечі до усіх навколо, збуджені та занадто емоційні [5]. Отже, із урахуванням наведеного, можна підсумувати, що до актуальних типів неповнолітніх осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення, доцільно відносити: 1) *ситуативний тип* – неповнолітні, які характеризуються нестабільною кримінально протиправною поведінкою та вчиняють кримінальні правопорушення в залежності від наявності певних об'єктивних факторів; 2) *казуальний тип* – неповнолітні, які вчинили один раз заздалегідь незаплановане кримінальне правопорушення, часто – зі змішаною формою вини (умисел відносно діяння та необережність відносно наслідків); 3) *рецидивний тип* – неповнолітні, які характеризуються стабільною кримінально протиправною поведінкою та систематично вчиняють суспільно небезпечні діяння, часто мають незняту/непогашену судимість; 4) *випадковий тип* – неповнолітні, які були втягнуті в зайняття кримінально протиправною діяльністю дорослими особами.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що на сьогоднішній день визначення типу особи неповнолітнього кримінального правопорушника надає можливість правильно обрати алгоритм досудового розслідування, а також визначити особливості взаємодії із дитиною під час проведення слідчих (розшукових) дій. Необхідно також відмітити і те, що типологія неповнолітнього кримінального правопорушника безпосередньо пов'язана і зі слідчими ситуаціями, слідчими версіями та комплексами слідчих (розшукових) дій, які можуть мати місце під час здійснення кримінального провадження щодо неповнолітньої особи.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
2. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. С. 258–262.

3. Вирок Коростишівського районного суду Житомирської області від 23 грудня 2021 року (справа № 275/631/17). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102186406>
 4. Сизоненко А.С. Характеристика неповнолітніх осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2021/3/part_1/7.pdf
 5. Кримінологія : підручник / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 80
 6. Кримінологія : підручник / за заг. ред. Л. С. Сміяна, Ю. В. Нікітіна. Київ : Національна академія управління, 2010. С. 87
 7. Корнієнко М.В. Counteraction Violent Crime Against Children Normative Regulation: Improvement Urgency. *International journal. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. 2020. С. 58–69
-

Voloshanivska T. V. Typology of minors who commit criminal offenses

The article examines the peculiarities of the typology of minors who commit criminal offenses. It is indicated that the analysis of judicial practice and statistics of law enforcement agencies makes it possible to state that in most cases juvenile criminal offenders differ from adults by typology, which is due to a number of such objective factors as the environment in which they undergo their formation and development, as well as subjective, among which a moral and ethical complex is formed, the attitude towards oneself and others, as well as other factors that influence the decision to commit a criminal offense. Therefore, understanding the type of personality of a minor criminal offender, determining the features that are part of his personality structure provides an opportunity to choose the right methods of communication with him both during the pre-trial investigation and after sentencing. Juveniles are often involved in the pre-criminal stage (searching for and establishing contact with victims, picking up tools of a criminal offense, preparing the scene of a socially dangerous event, etc.), as well as the post-criminal stage (hiding traces of a criminal offense, providing an «alibi» to adult accomplices, temporarily storing tools of a criminal offense, etc.). It is concluded that today, determining the type of person of a minor criminal offender provides an opportunity to correctly choose the pre-trial investigation algorithm, as well as to determine the features of interaction with a child during investigative (search) actions. It should also be noted that the typology of a minor criminal offender is directly related to investigative situations, investigative versions and sets of investigative (search) actions that may take place during criminal proceedings against a minor.

Key words: minors, typology, person of a criminal offender, criminal offense, signs, criminal proceedings, pre-trial investigation, stage.